

*Володимир Павлович Горбатенко,
провідний науковий співробітник
відділу правових проблем політології
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор політичних наук, професор*

ПРАВОВА ФУТУРОЛОГІЯ: ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Однією з найважливіших функцій науки є її орієнтованість на передбачення тенденцій розвитку світу в майбутньому з тим, щоб допомогти нинішнім і прийдешнім поколінням адаптуватися до грядущих кардинальних змін у способі буття людини й життєдіяльності суспільства. Сьогодні, коли людство проходить у своєму розвитку за декілька десятиліть те, що проходило в минулому впродовж століть, ця функція набуває пріоритетного значення.

Будь-який прогноз, особливо на довготривалу перспективу, відзначається високим ступенем невизначеності. Однак це не означає, що не потрібно будувати моделей майбутнього. Сьогодні саме вони можуть стати основними орієнтирами, які виведуть людську цивілізацію на правильний шлях подальшого розвитку. Науково обґрунтовані спроби передбачення майбутнього охоплюють проблеми, пов'язані зі зміною клімату, станом навколишнього середовища, демографічною ситуацією, формуванням багатополярного світоустрою, діалогом і партнерством різних цивілізацій, формуванням міжнародного права, здатного регулювати загальноєвропейські норми взаємовідносин між державами й цивілізаціями та ін.

Здавна люди прагнули зазирнути у своє майбутнє, і дар передбачення цінився в усі епохи. Однак справжній прорив у дослідженні тенденцій прийдешнього розпочався у другій половині ХХ ст. на основі нового наукового напрямку, який отримав назву футурології. Термін «футурологія» (від лат. *futurum* – майбутнє і *logos* – учення) запропонував 1943 р. німецький соціолог О. Флехтгейм у листі до письменника О. Хакслі. Останній з ентузіазмом його сприйняв і запровадив до наукового обігу. Цей термін зафіксував зародження «філософії майбутнього», орієнтованої на його науково-теоретичну розвідку з тим, щоб протиставити її утопії й, відповідно, відмежуватися від тих, хто передбачають майбутнє надприродними способами, а також тих, хто прогнозують недалеке майбутнє або легко передбачувані варіанти розвитку подій.

Футурологія у процесі свого становлення постала як наука, вільна від будь-яких ідеологічних поглядів і соціально-утопічних доктрин, як галузь суспільствознавства, завданням якої є розробка концепцій про майбутнє людства, перспективи розвитку різних соціальних процесів. Вирвавшись із тенет формальних методологій на широкий простір емпіричних спостережень, здогадок, конструювання власного апарату понять, міжгалузевого дискурсу, збирання воедино розсіяних фактів, футурологія здійснила у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. широкомасштабну оцінку тенденцій майбутнього розвитку людської цивілізації. Разом із цим виникли серйозні запитання: чи можна за розмитої парадигматики футурології вважати її науковою дисципліною? Може варто обмежитися більш визначеним інструментарієм прогнозування? Відповідаючи на ці запитання, відомий польський письменник-фантаст С. Лем зазначає: «Кожна точна наука виникає у колі ще донаукових факторів і спостережень; її коліскою і пелюшками стають каталог і протокол. Період дитинства продовжується зазвичай досить довго; нова галузь науки займається переважно описуванням спостережень, а не власне дослідженнями» [1, с. 166]. Останнім часом поняття «футурологія» частіше за все вживається як образний синонім прогностики і прогнозування, що позначає всю сукупність літератури про майбутнє.

«Футурологами» сьогодні називають не лише дослідників віддаленого майбутнього, а й фахівців, зайнятих вивченням перспектив певного процесу в тій чи іншій сфері суспільного розвитку. При цьому вони зазвичай ідуть попереду сучасної їм дійсності. «Футуролог змушений вдивлятися за горизонти дійсного крізь щілини між обставинами, прислуховуючись до попиту, або, навпаки, діючи всупереч уподобанням громадської думки» [2, с. 77]. Він виходить з того, що головною цінністю для суспільства в майбутньому має стати не прибуток, а гармонійний розвиток людини, її права, соціальна свобода, висока культура й освіченість. Головним фактором грядущого є для нього духовність. Саме вона, на думку І. Гаріна, «рано чи пізно стане основним інструментом величного творення як самої людини майбутнього, так і всіх його інститутів». Свідомість людини, яка завжди творила її буття, в майбутньому «стане головним джерелом перетворень внутрішнього і зовнішнього світів» [3, с. 14].

Однією з ознак стійкості футурології стало її розгалуження і заглиблення у професійну проблематику. Професійні ж футурологи, як правило, обмежують поле своєї діяльності вузькими межами. Зазначена тенденція не минула і правознавство. Зокрема, у межах цієї галузі на Заході діють так звані поліцейські футурологи, які займаються проблемами виявлення, притягнення до судової відповідальності й засудження людей, втягнутих у суспільно-небезпечну діяльність, яка на цей момент не кваліфікується як злочин. Поряд із цим футурологи активно впливають на розвиток практично всіх галузей права, на процеси державотворення і правотворення загалом. Ще в Радянському Союзі наприкінці 60-х років сформувався напрям, який одержав назву юридичного прогнозування. Цей міжгалузевий напрям утвердився як «процес одержання наукової інформації про майбутній стан державно-правових процесів і явищ» [4, с. 93].

На з'ясування специфіки діяльності в межах цього теоретико-прикладного напрямку впливають праці таких радянських і пострадянських науковців (серед яких є й українські), як В. Андріюк, О. Гаврилов, А. Гатилова, В. Глазирін, Н. Єгорова, В. Казімірчук, Д. Керімов, В. Кудрявцев, В. Ломтева, Т. Морщак, В. Нагребельний, І. Самощенко, Р. Сафаров, В. Селіванов, Г. Собко, А. Сосновський, Л. Чистоклетов, М. Шаргородський, В. Цветков та ін. Незважаючи на підвищену увагу науковців до цієї важливої проблеми, варто зазначити, що на сьогодні цей напрям досі перебуває у фазі свого становлення. У зв'язку з цим В. Андріюк звертає увагу на необхідність формування цілісної теорії юридичного прогнозування, яка відповідає б сучасному рівню розвитку науки [5, с. 9].

Прогнозування є одним зі способів моделювання, у процесі якого виробляється модель, дається уявлення про майбутній образ відповідного державного органу, законодавчого акта. За допомогою юридичного прогнозу можна одержати наукову інформацію про основні лінії і напрями, ступені й періоди, темпи і терміни розвитку державно-правового явища. Це досягається завдяки пізнанню закономірностей і тенденцій, властивих цим явищам. Окрім того, прогнозування покликане характеризувати соціальні чинники, що диктують розвиток певних державно-правових явищ і комплексу соціальних наслідків, які вони можуть викликати. Значення прогнозування у межах юридичної науки і практики пов'язане з тим, що у процесі його здійснення, «по-перше, збагачується юридична наука; по-друге, з'являється новий різновид наукових досліджень; по-третє, об'єктом прогнозування стає сама юридична наука; по-четверте, вдосконалюються планування і організація наукових досліджень» [4, с. 95–96].

В умовах переходу суспільства від авторитаризму до демократії першочерговою проблемою постає політична модернізація. При цьому вона повинна гармонійно доповнюватися не лише економічною модернізацією (якій надається найбільше значення в умовах перехідного стану суспільства), а й забезпечуватися правовою модернізацією. Остання передбачає уважне визначення на середньострокову й довгострокову перспективи механізмів і відповідного забезпечення зміцнення судової влади, розвитку адміністративного, кримінального, цивільного законодавства, а також гармонійного узгодження цих процесів з утвердженням правових знань. Внаслідок недостатнього розуміння вітчизняними правознавцями основних параметрів правової модернізації вона потребує, як і політична модернізація, визначення на рівні дефініції або, принаймні, усвідомлення її основних напрямів і критеріїв. До цього спонукають не лише інтенсивність та поглиблення дискурсу щодо модернізації у близьких до правознавства соціально-гуманітарних науках, а й динаміка правового реформування українського суспільства та поступове прозріння реформаторів щодо конкретизації його завдань.

Зазначене, зокрема, підтверджує виступ російського правознавця Ю. Тихомирова на 5-й Міжнародній науковій конференції «Конкурентоздатність і модернізація економіки», що відбулася 6–8 квітня 2004 р. у Москві. Вчений, зокрема, зазначає: «У межах загальної модернізації важливо приділити особливу увагу тим елементам держави, вдосконалення яких сприяє вирішенню цього завдання». Особливу увагу вчений звертає на необхідність змістовного наповнення діяльності держави у соціальній сфері, що різко відстає від інших видів діяльності. У цьому контексті він вказує: «Політика щодо реалізації прав громадян, забезпечення високих життєвих стандартів по-новому ставить питання про механізм надання публічних послуг. На жаль, це явище є слабо вивченим, хоча існує потреба визначити їх природу, різновиди, суб'єкти і порядок надання, стандарти, види фінансування державних і муніципальних установ, підприємств у процесі надання комплексу послуг» [6, с. 8–9].

Спираючись на існуючі наукові підходи, правову модернізацію, що являє собою перспективну проблему у її практично-орієнтованому зрізі, можна визначити як реалізацію правової політики, орієнтованої на такі напрями і критерії:

1) визнання прав людини найвищою цінністю, формування основ соціальної, правової державності й громадянського суспільства; усвідомлення гуманістичної ролі права через втілення основоположних принципів правової політики: сталості та передбачуваності, легітимності й демократичності, моральності та справедливості, гласності, поєднання інтересів особи й держави, відповідності міжнародним стандартам;

2) підвищення ефективності державного управління, раціоналізацію системи бюрократії; вдосконалення правової системи через конституційні та інші правові норми; правове забезпечення демократизації суспільного життя, здійснюваних реформ, стабільності й правопорядку в країні;

3) адекватне усвідомлення основних параметрів, призначення і можливостей права відповідно до необхідності здійснення правової політики перехідного періоду, що характеризується нестабільністю, мінливістю і суперечливістю; пошуки мирних, правових шляхів розв'язання різноманітних проблем і конфліктів суспільного розвитку.

На думку А. Гатілової, суб'єктами правового прогнозування можуть бути структурні підрозділи в органах влади та інших організаціях, однак така діяльність має здійснюватися на науковій основі із залученням відповідних фахівців [7, с. 33]. Це логічно, оскільки значна частина представників цього напрямку займаються конструюванням правової політики, спрямованої на вироблення практики використання різноманітних методів у пізнанні правової дійсності. Необхідність вироблення єдиної цілеспрямованої загальнонаціональної програми розвитку державності потребує визначення основних параметрів і пріоритетів правової політики як прикладної дисципліни, покликаної оцінювати чинне законодавство і сприяти перспективному виробленню більш досконалої системи функціонування права як справедливості. Основоположними принципами правової політики, на думку фахівців, є соціальна обумовленість; наукова обґрунтованість; стійкість і передбачуваність; легітимність, демократичний характер; гуманність і моральні начала; справедливість; гласність; поєднання інтересів особистості і держави; пріоритетність прав людини; відповідність міжнародним стандартам. До основних пріоритетів розвитку правової політики й застосування її як ефективного засобу виявлення тенденцій розвитку майбутнього суспільства належать: формування правової держави, громадянського суспільства, еволюція правової системи; виявлення потреб суспільства у відповідних конституційних принципах, інститутах і нормах, можливостей їх конституційного забезпечення, а також соціальних наслідків, які вони зумовлюють; удосконалення законодавства і практики його застосування; створення надійної правової бази здійснюваних реформ; визначення перспективної правової проблематики, міжгалузевих зв'язків; боротьба зі злочинністю, вироблення антикорупційних заходів; подолання правового нігілізму, виховання законослухняної особистості.

В окремих галузях юриспруденції правове передбачення є невід'ємною потребою. До таких, зокрема, можна віднести кримінологічне прогнозування – процес отримання, оброблення й аналізу інформації з метою визначення майбутнього стану злочинності або ймовірності вчинення конкретного злочину. Без прогнозу неможливе планування боротьби зі злочинністю, її профілактика. Кримінологічне прогнозування вчені розглядають як «різновид соціального передбачення, методологічні основи якого розроблені соціологією і політологією». Воно покликане визначати умови, «що максимально стимулювали б сприятливі для суспільства тенденції злочинності (зниження темпів приросту, стабілізація, зниження рівня поліпшення структури і т. ін.)» [8, с. 407]. Прогностичні дослідження у сфері злочинності передбачають відповіді на запитання: «Якими із заданою вірогідністю на відповідний термін будуть основні показники злочинності (рівень, структура, характер, динаміка); яка ймовірність змін у злочинності в цілому та її окремих категорій; які чинники і з якою інтенсивністю впливатимуть на злочинність; які категорії осіб можуть поповнити коло злочинців; які засоби найбільш придатні для боротьби зі злочинністю?» [8, с. 408].

Пріоритетним у здійсненні юридичного прогнозування є законотворчий процес. На чільному місці в цьому процесі перебуває створення Основного закону держави. Відповідно до цього О. Неклеса зазначає: «Світогляд науки відображається в її основному земному документі, який зводить воедино основоположні принципи і норми, що визначають національний життєвий устрій: конституції. Конституція утримує в собі постулати, що окреслюють визнану систему цінностей, законодавчі принципи (юридичний образ нації), утверджує політичні основи існування суспільства й держави» [9]. Специфіка конституцій, законодавчих та інших нормативних актів полягає в тому, що вони розраховані на довготривалу неодноразову дію. Сам цей факт свідчить про те, що законодавчий акт повинен бути втіленням прогнозу. Це означає, що, по-перше, він має відповідати основним вимогам діючих і тих, що можуть виникнути, закономірностей і, по-друге, в ньому повинні враховуватися соціальні наслідки, до яких він може призвести. На думку А. Сосновського, прогноз законодавства має відповідати таким вимогам: «1) повинні бути досліджені можливі варіанти розвитку прогнозованого об'єкта (галузі права, системи нормативних правових актів або окремого закону) з метою визначення найбільш оптимального рішення; 2) на основі фактичного й емпіричного матеріалу має бути зроблений розрахунок позитивних і негативних наслідків вирішення проблеми по кожному з можливих варіантів; 3) необхідно враховувати, що зміна існуючого правового регулювання не тільки вирішує певні проблеми, а й нерідко пов'язана з появою певних негативних моментів. У зв'язку з цим невід'ємною частиною прогнозу є прогнозування ефективності рішення, що пропонується авторами прогнозу; 4) оскільки на результати

прогнозування справляють вплив погляди розробників прогнозу, для об'єктивної оцінки його результатів необхідне залучення незалежних експертів; 5) у тих випадках, коли об'єкт прогнозування зачіпає інтереси широких верств населення або стосується життєво важливих галузей економіки і політики, частиною матеріалів прогнозування має стати вивчення громадської думки; 6) суттєвим елементом прогнозу повинна стати перевірка законодавчого рішення на криміногенність, а також на повноту регулювання з метою недопущення пробілів у законі» [10, с. 106–107].

З огляду на необхідність прогнозування наслідків застосування нормативно-правових актів, в Україні назріла необхідність проведення моніторингу ефективності законодавства на державному рівні. Ця проблема знайшла своє втілення у науковій розробці Н. Розенфельд [11]. Вона, зокрема, вважає, що зазначений моніторинг має орієнтуватися на розв'язання таких проблем:

1) визначення предмета, об'єкта, напряму проведення і суб'єктів його здійснення;

2) розробка і застосування методики юридичного аналізу комплексної ефективності застосування законодавства, що включає рівень законодавчого забезпечення певної суспільно значущої проблеми, можливості для реалізації нормативних приписів, характер інтерпретації законів (самостійні; залежні, тобто ті, що спираються на підзаконні акти національного рівня), імплементація у законодавство ратифікованих міжнародних договорів;

3) розробка і застосування методики юридичного аналізу ефективності застосування законів та потенційної ефективності застосування законопроектів (аналіз відповідності Конституції, відповідність завдань предмета дослідження його цілям, відповідність змісту закону його цілям і завданням, структурна належність, здатність до реалізації, відсутність колізій);

4) розробка і застосування методики проведення аналізу корупційності законодавства, що включає з'ясування структурної корупційності (відсутність законодавчого регулювання тих чи інших проблем) та нормативної корупційності (широта дискреційних повноважень, дозволяючи формулювання при визначенні компетенції, штучно завищені вимоги до заявника, штучне ускладнення процедури звернення, колізійність положень закону/законопроекту).

Законодавчою базою прогностичної діяльності у правовій сфері України є закони України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про об'єднання громадян», «Про звернення громадян», «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку» (1990 р.). Однак, на жаль, у більшості своїй можливості цих законів і відповідні прогностичні наукові розробки у правовій сфері виявилися не витребуваними практикою сучасного законотворення. Такий стан характерний для більшості країн пострадянського простору. А. Сосновський це пояснює тим, що розробки з юридичного прогнозування «не були доведені до стадії практичних рекомендацій, виконання яких стало б обов'язковим елементом процесу правотворчості, для чого необхідне директивне закріплення системи правил наукового прогнозування як при розробці перспективних планів розвитку законодавства, так і при розробці проектів конкретних нормативних правових актів» [10, с. 106].

Опанування проблематики майбутнього є надзвичайно важливим і для розвитку міжнародного права, оскільки в сучасних умовах гостро стоїть питання про виживання людства, яке вирішується насамперед у сфері міжнародних відносин. Йдеться про необхідність подолання міжцивілізаційного протистояння, локальних конфліктів, міжнародного тероризму, піратства; заборону використання і розповсюдження ядерної і хімічної зброї; збереження довкілля, забезпечення сталого розвитку; вироблення міжнародної стратегії, спрямованої проти гібридних та інформаційних воєн; моделювання і підвищення ефективності застосування міжнародних договорів та ін. У цьому контексті І. Лукашук зазначає: «Майбутнє міжнародного права визначається тенденціями світового розвитку. Саме тому міжнародно-правове прогнозування має спиратися на прогноз соціального розвитку в цілому. Однак внаслідок своєї автономії право володіє і власною специфікою розвитку. Це дає підстави говорити про особливу галузь знань – міжнародно-правову прогностику» [12, с. 513].

Отже, футурологія не може створити детальну картину майбутнього. Вона пропонує напрями найкращих рішень в історичному контексті, фіксує зміну обставин, пропонує шляхи, які можуть привести до успіху. Попереджає про можливі нові помилки. Для успішного прогнозу наукова футурологія аналізує існуючі на сьогодні тенденції з метою створення єдиної парадигми. Футурологія – це здатність сприймати дійсність по-новому, вміти визнавати те, що життя змінюється і пробувати пояснювати ці зміни. Що стосується прогнозування у праві, то воно, як невід'ємна складова загальної футурології, являє собою новий якісний етап у науковому пізнанні суспільних явищ, а тому юридична наука і державна влада повинні виявити необхідне піклування про прогностичний метод дослідження державно-правових явищ. Лише за цієї умови, будучи синтезом минулого, сьогодення й майбутнього, юридична наука зможе виконувати свою гносеологічну роль.

Використані джерела

1. Лем С. Фантастика и футурология : в 2 кн. / С. Лем ; пер. с пол. С. Н. Макарецва ; под ред. В. И. Борисова. – М. : Издательство АСТ ; Ермак, 2004. – Кн. 1. – 591 с.
2. Крымский С. Б. Верификация социальных прогнозов [методологический аспект] / С. Б. Крымский, В. Е. Пилипенко, Ю. В. Салюк ; отв. ред. Ю. Н. Пахомов. – Киев : Наукова думка, 1992. – 115 с.
3. Гарин И. Что ждет Украину / И. Гарин. – Харьков : Торсинг плюс, 2009. – 288 с.
4. Сафаров Р. А. Прогнозирование и юридическая наука / Р. А. Сафаров // Советское государство и право. – 1969. – № 3. – С. 93–102.
5. Андріюк В. В. Принципи юридичного прогнозування: деякі методологічні проблеми / В. В. Андріюк // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : зб. наук. статей / за ред. В. А. Васильєвої. – Івано-Франківськ : Плай, 2008. – Вип. 20. – С. 3–12.
6. Тихомиров Ю. А. Модернизация государства – условие экономического роста / Ю. А. Тихомиров. – М. : ГУ-ВШЭ, 2004. – 240 с.
7. Гатилова А. С. К вопросу о технологии правового прогнозирования / А. С. Гатилова // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2012. – № 3 (139). – С. 31–36.
8. Джужа О. Кримінологічне прогнозування / О. Джужа, Ю. Іванов // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. : С. М. Моїсєєв, Ю. І. Римаренко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – Київ : Атіка, 2007. – Т. IV. Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади поліцейської діяльності. – С. 407–408.
9. Неклесса А. Активное представление будущего / А. Неклесса [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://protown.ru/information/articles/3345.html>
10. Сосновский А. А. Социальное прогнозирование законодательства: проблемы теории и практики / А. А. Сосновский // Право в современном белорусском обществе : сб. науч. трудов / редкол.: В. И. Семенов (гл. ред.), Г. А. Василевич (зам. гл. ред.) [и др.]. – Минск : Право и экономика, 2009. – Вып. 4. – С. 104–114.
11. Розенфельд Н. А. Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства / Н. А. Розенфельд. – Київ : Юстініан, 2009. – 48 с.
12. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть : учеб. [для студентов юрид. фак. и вузов] / И. И. Лукашук ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права ; Академ. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 544 с.

Горбатенко В. П. Правова футурологія: предметне поле і перспективи розвитку в Україні

Розглядаються проблеми і перспективи розвитку в Україні правової футурології як важливого наукового напрямку, орієнтованого на дослідження проблематики майбутнього. Показано роль та особливості правового прогнозування у забезпеченні модернізації суспільства, в моделюванні правової політики, в законотворчому процесі, у кримінальному праві та кримінології, в розвитку міжнародного права.

Ключові слова: правова футурологія, юридичне прогнозування, правова модернізація, правова політика, кримінологічне прогнозування, законотворчий процес, міжнародно-правове прогнозування.

Горбатенко В. П. Правовая футурология: предметное поле и перспективы развития в Украине

Рассматриваются проблемы и перспективы развития в Украине правовой футурологии как важного научного направления, ориентированного на исследование проблематики будущего. Показаны роль и особенности правового прогнозирования в обеспечении модернизации общества, в моделировании правовой политики, в законотворческом процессе, в уголовном праве и криминологии, в развитии международного права.

Ключевые слова: правовая футурология, юридическое прогнозирование, правовая модернизация, правовая политика, криминологическое прогнозирование, законотворческий процесс, международно-правовое прогнозирование.

Gorbatenko V. Legal futurology: objective field and development prospects in Ukraine

The problems and prospects of development of legal futurology in Ukraine as an important scientific direction focused on the study of the problems of the future are considered. The role and peculiarities of legal forecasting in ensuring the modernization of society, in modeling legal policy, in the law-making process, in criminal law and criminology, in the development of international law are shown.

Key words: legal futurology, legal forecasting, legal modernization, legal policy, criminological forecasting, lawmaking process, international legal forecasting.